

Розділ 1. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Н. М. ОНИЩЕНКО. ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК ДЕМОКРАТИЧНОГО ПРАВА

Досліджено сутність, природу, формування та розвиток інститутів демократичного права. Передбачено декілька підходів (просторово-часові виміри, форми виразу, проголошення та реалізація прав, свобод та законних інтересів людини). Окремим вектором демократичного «насичення» права стає дослідження категорії «правовий конструктив».

Ключові слова: право, демократичне право, праворозуміння, підходи до аналізу сутності права, правовий конструктив.

Исследовано сущность, природу, формирование и развитие институтов демократического права. Предусмотрено раскрытие темы с использованием нескольких подходов (пространственно-временные измерения, формы существования, провозглашение прав, свобод и законных интересов человека). Отдельным вектором демократического «наполнения» права становится исследование категории «правовой конструктив».

Ключевые слова: право, демократическое право, правопонимание, подходы к анализу сущности права, правовой конструктив.

Analysis is devoted to research of essence and nature. Formation and development of institutions of democratic rights. Provided the disclosure of threads using several approaches (space-time dimensions, the forms of existence, declaration of rights, freedoms and lawful interests of a person). Individual vectors of the democratic "content" becomes law research category of "legal constructive".

Key words: right, democratic right of law, the approaches to the analysis of the essence of law and legal constructs.

Не буде перебільшенням зауважити, що терміни «демократичне право», «демократична правова система», «демократичні норми» зустрічаються майже в кожному науковому дослідженні, нормативно-правовому акті, або конкретизуючому їх коментарі. Демократична «обкладинка» до кожного терміно-поняття в царині права є доволі знайомою. Проте легко пересвідчитися, що саме по собі визначення або прийняття в науці – дефініція демократичного права майже не зустрічаються у вітчизняному правовому полі.

Природно, що «теоретичний калейдоскоп», понять, дефініцій та правових конструкцій або їх відсутність призводить до невизначеності у розумінні правових явищ, що безпосередньо позначається на правовому регулюванні, породжує залежно від ситуації то правовий нігілізм, то правий ідеалізм, то владний суб'єктивізм, то уяву про безсилля права, що заважає його адекватному сприйняттю у нашому суспільстві. В такому стані речей можна звинуватити не тільки суспільство, пересічного громадянина або вади культурного розвитку в цілому, але й безпосередньо самих правознавців, які досі не сформулювали стабільні уявленні про категорії «право», «демократичне право» аргументовані підходи щодо сталих ознак розмежування права і закону, закону і правового закону, позитивного і природного права тощо.

© ОНИЩЕНКО Наталія Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, член-кореспондент НАПрН України, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

На наш погляд, відповіді обґрунтовано на ці питання можливо тільки застосовуючи декілька підходів, або напрямів, або форматів розгляду. Зупинимося на одному з них, пов'язаному з просторово-темпоральними характеристиками. Заглибимося в історичну ретроспективу. Ще в Законнику Хаммурапі (18 ст. до н.е.) зазначалося, що призначення права в тому, щоб «сильні» не ображали «слабшого»¹.

Певні демократичні «мотиви» зустрічають також в інших законах Стародавнього світу. Про своєрідну демонстрацію демократизму права свідчить також норма Законника Ешнунні (20 ст. до н.е.), яка встановила мінімальну місячну заробітну плату приблизно 50 г. срібла². Цікаві прикладні характеристики вищезазначеного можна віднайти в праві Стародавньої Греції.

Розвиток права в Стародавній Греції деякі вчені називають «розквітом права»³. За законом 410 р. до н.е. кожний, хто намагався скинути демократію в Афінах оголошувався поза законом і його можна було безкарно вбити⁴. «Обман народу», що виражався, наприклад, у нечесній поведінці оратора в народних зборах, міг спричинити процес про ейсангелію»⁵. Помилковий наклеп у справах про політичні злочини давав підстави притягти правопорушника до суду за обвинуваченням у сикофантії⁶.

Серед демократичних настанов афінського права: обов'язкова ротація посадових осіб, неможливість обіймати одночасно дві і більше посад, обов'язкова фінансова підзвітність посадовців тощо. Ще один прояв демократизму права Стародавньої Греції, пов'язаний із запровадженням інституту захисників (логографів)⁷. Представники логографії, вивчаючи психологічні особливості підзахисного і, застосовуючи знання права, писали промови, що використовувалися підзахисними у суді. Серед прикладів демократичних засад у розвитку римського права хотілося б згадати про відміну оплати заборгованостей своєю «кров'ю та плоттю», відшкодування по борговій кабалі з 321 р. до н.е. здійснювалося виключно майном боржника.

Ще одним етапом на шляху демократичного розвитку права можна вважати його демістифікацію. Право поступово, з площини «небесного» переходить у площину «людського»: виникнення та розвиток процедурних засад права впливають на більшу чіткість та органічність правової матерії. Право «дозволяє», «забороняє», «карає» відповідно до волі жреця, хазяїна, господина, домовладки. Поступово припиняються процеси проти «винних» тварин, «травневих» жуків, неодушевлених предметів.

Можна було б продовжити аналізувати просторо-часові виміри демократизації права, проте, нам здається, що в рамках цієї статті важливішим буде не стільки і не тільки ретельний хронологічний аналіз, скільки саме демонстрація сукупності підходів до визначення як процесу демократизації права, так і його природи, змісту та сутності. Ще одним ракурсом демократичного «наповнення» права є розвиток і удосконалення форм його виразу, або джерельної бази на певних етапах правового розвитку.

Єдиним засобом реалізації права є його універсалізація, поширюваність на всіх: адже, якщо правові норми не визначаються як спільні правила взаємовідносин, то вони взагалі ігноруються, будучи позбавленими статусу суспільно-необхідних нормативних засад⁸. В свою чергу така «універсалізація» передбачає відповідну «формалізацію» правової нормативності: «формула – це мова права, спосіб його існування й розвитку». Хоча «... право не вичерпується формулою.

Але воно завжди намагається виразитися у формулі й відобразити у ній певні соціальні відносини, як чіткі, ясні й однозначні правовідносини». Тому, без формул, по суті не має й права, залишається тільки абстрактна ідея справедливості, яка не має конкретних форм застосування⁹.

«... Існує закономірність кореляції образу людини та образу права». Суть її полягає в тому, що той чи інших образ права чи картини світу права, праворозуміння, а також визначувана ним правова система орієнтуються на певний образ людини (або концепцію сутності, природи людини) і від нього ведуть свій відлік як від початкової точки¹⁰.

З розвитком і зміцненням демократичних інститутів, право, що їх віддзеркалювало, набувало все більшої якості і формальної визначеності, а отже – більш стабільних правових форм свого виразу. Від архаїчних норм, звичаєвого правового регулювання до нормативно-правових взірців регулювання суспільних відносин. Історія нормативно-правового акту, зокрема, закону, як явища правової дійсності, з упевненістю можна розглядати як історію демократичного права.

Юридичною передумовою дії джерел права є їх чинність як означає наявність у них юридичної сили, нормативності та загальнообов'язкового значення до виконання¹¹.

Цікавим підходом до зазначеного розгляду можна вважати також насиченість правової тканини спочатку проголошеними а згодом забезпеченими, гарантованими правами, свободами та законними інтересами суб'єктів певного демосу. Історія демократизації права – це історія боротьби за певні права. Починаючи з чвань стародавніх мислителів (Платона, Арістотеля, Полібія тощо) і до наших часів філософи, соціологи, політики, правознавці намагалися осягнути сутність, проблеми реалізації та захисту прав людини, окреслити її історичні межі та сучасні параметри.

Не вдаючись до хрестоматійного переліку історико-правових документів (Декларацій, Білей, Хартій, Маніфестів) хочемо зазначити, що їх об'єднують спільні риси щодо захисту прав і свобод, а отже спільний демократичний правовий розвиток.

Ще одним підходом, на якому хотілося б зупинитися детальніше в сфері визначення демократичних прав є безумовно, наші наявні уявлення або очікування від дієвості прав ата ефективності правових норм.

Наші очікування від дієвості сучасного права, відчуття захищеності кожним (від якості медичного обслуговування до належних умов праці), гарантований і забезпечений, відповідно до рівня цивілізованих держав, перелік прав – все це, як і багато інших складових, вкладається, на наш погляд, в поняття «правовий конструктив». На жаль, дана правова категорія ще не стала об'єктом ретельного дослідження і вивчення сучасної правової доктрини, хоча в цьому відчувається нагальна практична потреба. Покликанням, «місією» права взагалі, його «конструктивним» навантаженням, зокрема, сьогодні, в першу чергу, є досягнення соціальної стабільності в суспільстві. Саме ця правова категорія найбільш пов'язана із реалізацією завдань соціального розвитку, відображає стан і умови функціонування сучасного суспільства в цілому. Адже, життя ще раз підтвердило, що не можна керуватися лише самими благами намірами, прискорювати хід перетворень, ігнорувати світовий досвід і відриватися від життя. Досить виразною в цьому аспекті є цитата з творчості Б.А. Кістяківського: «У нашій «багатій» літературі минулого немає жодного трактату, жодного етюдю про право, які мали б

суспільне значення. Наукові юридичні дослідження у нас, звичайно, були, але вони завжди складали надбання лише фахівців ... І тепер, в тій сукупності ідей, з якої складається світогляд нашої інтелігенції, ідея права не відіграє жодної ролі. Література є саме свідком цієї прогалини в нашій суспільній свідомості»¹². Отже, демократичне право пов'язане з глибинними потребами і інтересами людей щодо упорядкування громадського та приватного життя відповідно до їх загальної волі. Воно повинно містити в собі права та свободи особистості, гуманізм, соціальну справедливість, історичну стійкість і надійність суспільних процесів.

Більше того від ефективного впровадження і реалізації настанов «конструктивного» права, безумовно, залежатиме виконання демократичною державою ролі соціального арбітра, «улаштовувача справ багатьох», її здатність знімати соціальну напругу, уникати гострих соціальних конфліктів тощо.

Враховуючи вищевикладене, спробуємо розглянути деякі питання, пов'язані із зазначеною категорією. Серед багатьох проблем сьогодення в правовій сфері чи не основне місце посідає проблема подолання, або, хоча б послаблення проявів правового нігілізму. Вчені і практичні працівники досить ретельно (і це заслуговує на повагу) дослідили його корені, витоки, природу. Проте, подолати це явище, як вони стверджують, є доволі складно. На наш погляд, кожна проблема, для того, щоб бути вирішеною, повинна, в першу чергу, не «замовчуватися», а «вирішуватися», першим кроком до чого є її обговорення громадськістю. Як нам здається, не слід бути академічним вченим, щоб зрозуміти, що питання, пов'язані з правовим нігілізмом, іншими деформаціями правової свідомості, не виникали б в сучасному просторово-часовому полі так часто, якби право ефективно виконувало свої основні функції – регулятивну та охоронну. Нажаль, правовий нігілізм виникає саме внаслідок недосконалої кожної з них.

Зрозуміло, що в тих суспільствах, де правовий нігілізм відтворюється самою державою у відповідних масштабах (антидемократичний політичний режим), дуже важко, майже неможливо виховати позитивне ставлення до права серед населення, оскільки під правом невірно розуміють той порядок, ті приписи, які встановлюються законами і відомчими нормативними актами. Саме тоді в суспільстві виникає буденний, масовий правовий нігілізм. Крім того, встановлені державою приписи не дотримуються державними ж органами, відомчими і посадовими особами.

Сучасне українське суспільство характеризується багатьма різними протиріччями, серед яких спостерігається прийняття значної кількості нормативно-правових актів і в той же час розповсюдження тотального правового нігілізму. Причому прийняті закони відверто ігноруються, порушуються, не виконуються, їх не поважають і не цінують.

Існує точка зору, що такі антиправові настанови і стереотипи є елементом, властивістю суспільної свідомості і національної психології ... відмінна особливість культури, традицій, способу життя¹³.

Одним з відправних моментів тут виступає зневажливе, високомірне, скептичне сприйняття прав, оцінка його не як базової, фундаментальної ідеї, а як другорядного явища в загальній шкалі людських цінностей, що, в свою чергу, характеризує міру цивілізованості суспільства, стан його духу, світогляду, соціальних почуттів, звичок.

Стійка недовіра у високе призначення, потенціал, універсальність, можливості і навіть необхідність права – такий морально-психологічний генезис даного феномену.

Важко сперечатися з тим, що правовий нігілізм має в нашій країні сприятливі умови, відповідне підґрунтя, і, навіть, до деякої міри, виправдовується такими явищами, як відсутність стійкого правопорядку, порушення правових приписів на рівні чиновників високого рангу, зловживання службовими обов'язками високих посадовців. Коливання настроїв наших соціумів завжди були досить широкого діапазону від повного правового нігілізму, до повного захоплення, не менш шкідливого-правового ідеалізму. Ідея закону асоціюється з главою держави, а не з юридичними нормами та приписами. В суспільній свідомості право – це те, що походить від державної влади, власне є «наказом» влади.

Проте, доволі простою і зрозумілою є думка: якщо право ефективно захищає права і законні інтереси особи, проблема правового нігілізму не буде відчуватися так гостро, або не буде відчуватися взагалі.

Існує стародавній латинський вислів, який в перекладі на українську мову виглядає так: «Наврядчи може бути створений закон, який зручний для кожного, але, якщо він гарний для більшості, то він корисний»¹⁴. Закон створюється і забезпечується органами державної влади з метою задоволення юридичних потреб і інтересів суспільства в цілому.

Звідси ще одна пов'язана з першою проблемою – проблема сприйняття права. Багато в чому успіхи демократичних перетворень залежать від того, наскільки право в суспільстві підтримується та поважається різними соціумами та кожним індивідом, зокрема.

«Право цивілізованих народів», що дієво захищає права, свободи і законні інтереси не може не прийматися як кожним пересічним громадянином, так і суспільством в цілому.

Ще одним аспектом «правового конструктиву» є, безумовно, програми правового всеобучу і правової освіти (кожний з цих напрямів заслуговує сьогодні на додаткове осмислення і практичне впровадження), що дозволятиме кожному пересічному громадянину усвідомлювати правові можливості, користуватися правом і захищати свої права та законні інтереси відповідно до розвитку демократичної держави.

Розуміючи нагальність і необхідність вивчення категорії «правовий конструктив» сучасною доктриною, хочемо звернути необхідну увагу на проблеми, пов'язані із загальнодоступністю демократичного права, правових норм, або такі, що виникають внаслідок недосконалості понятійного апарату, окремих категорій, терміно-понять, взагалі дефініцій.

Сьогодні в правовій площині визначення «правовий», «законодавчий», «нормативний», «юридичний» вживаються як синоніми. Тим часом ці правові категорії мають власне теоретичне і практичне значення, природу, впливають на стан і рівень правового прогресу. Крім того, не завжди велика кількість документів з різним дефініційним рядом щодо правового регулювання того чи іншого питання, свідчить про те, що таке регулювання дійсно виникло¹⁵.

Сформульоване юристами Стародавнього Риму положення, відповідно до якого «право може і повинно бути визначеним» (Дигести Юстиніана), є актуальним для будь-якої правової системи. Принцип визначеності, точності, однозначності правової норми вважається гарантією міцного правопорядку, оскільки, коли кожному членові суспільства зрозумілі його права і обов'язки, він має певну свободу дій і рішень у межах правового простору. Правовий простір, у свою чергу, заданий словом, тими мовними формами, які використовуються законодавцем

для вираження загальнообов'язкових правил поведінки у демократичному суспільстві.

Законотворення часто оминає професійних розробників-юристів і тому нерідко закони стають втіленням політичної волі парламенту. При цьому залишається поза увагою правова експертиза і принципи системності правового регулювання суспільних відносин, про що йтиметься далі.

Оцінюючи співвідношення об'єктивного і суб'єктивного у формуванні системи законодавства України, слід відзначити, що проблеми законотворчості починаються з початкової стадії – виникнення правової ідеї. Недалеким від істини може бути невтішний висновок про те, що дедали менше ми спостерігаємо наявності у законотворчості доктринального підходу з боку суб'єктивних законотворчої ініціативи. Адже правовою доктриною рідко керуються у законотворчій практиці.

Спробуємо зупинитися також на практичному боці зазначеної проблеми.

Розглянемо ще один аспект, безпосередньо пов'язаний з нашою проблематикою. Досить відомим явищем нашого сьогодення є так звана «тіньова економіка». Цей термін є досить відомим і розповсюдженим, ще з стародавніх часів. Не менш розповсюдженим є сьогодня явище «тіньового права», «тіньової норми» та законотворчості, що їх віддзеркалює, хоча ці явища замовчуються сучасною наукою і не обговорюються на практиці. Мова іде про те, що певна група представників «великого бізнесу» або партійного представництва замовляють той чи інший законопроект, який часто-густо обслуговує потреби певної соціальної групи.

В процесі лобіювання він представляється вищому представницькому органу України, внаслідок чого реально може з'явитися і з'являється «неконструктивна» правова норма, яка не потрібна пересічним громадянам країни, суспільству в цілому оскільки нормативно-правовий акт обслуговує приватні корпоративні інтереси. Навряд чи він є проявом демократичного права.

Крім того, слід розуміти, що такий нормативно-правовий акт є нерідко підставою для внесення змін і доповнень, інколи в цілу низку інших нормативних актів, а звідси відсутність конструктивного регулювання багатьох назрілих проблем, або, ще гірше, прогалини в регулюванні тих відносин, які цього необхідно потребують. Є загальновідомим, що певні групи олігархів використовуючи «особливості приватизації», що відбулася в країні, створили умови для безперешкодного свого збагачення. З цією метою вони одержали можливість справляти серйозний вплив не тільки на законотворчі і нормотворчі процеси, але й, що особливо важливо, на формування кадрової політики держави.

На наш погляд, є досить просте і вдале, принаймі щодо перших кроків, вирішення цього питання на користь «правового конструктиву». Це категорична, законодавчо закріплена необхідність експертної оцінки кожного законопроекту в таких провідних наукових центрах держави, як Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Інститут законодавства Верховної Ради України, Національна академія правових наук України тощо. Тільки після експертного узгодження в зазначених інституціях будь-який законопроект повинен стати предметом обговорення вищим представницьким органом держави.

Ще один аспект практичного боку досліджуваної проблематики. Однією з конструктивних дій демократичного права є правова регламентація соціальної відповідальності бізнесу. Безумовно, державному втручанням в економіку слід мати професійний і кваліфікований характер, воно повинно здійснюватися засобами постійної нормотворчої діяльності. Відомі спеціалісти вважають необхідним

закріплення владних повноважень держави, щоб «захистити політику, що проводиться в інтересах істинного прогресу», а не окремих олігархів. На жаль, сьогодні Україну називають країною з «репресивною економікою»¹⁶. Зрозуміло, що а такій країні досить суттєвими є проблеми, пов'язані з соціальною сферою, зокрема, наприклад, демографічною політикою, яка до деякої міри, безумовно, відображає майбутнє кожної нації.

Серед країн членів СНД рівень приросту населення виглядає наступним чином:

Назва країни	Індекс народжуваності на 1000 людини
Таджикистан	32,65
Узбекистан	26,36
Азербайджан	20,74
Казахстан	16
Молдова	15,7
Арменія	12,07
Білорусь	11,16
Грузія	10,41
Україна	8,82

Слід наголосити, що ефективність правового регулювання зовсім не полягає в постановці все нових і нових проблем або пропозицій нових реформ, тим більше в гострій, драматичній, протиборній формі, що сьогодні властива сучасним можновладцям. Одні продукують перманентні реформи без підведення підсумків хоча б однієї з них, інші критикують, але не пропонують на протипагу нічого реального. Сам факт виник-

нення тієї чи іншої кризової ситуації, не завжди є, як показує історія, наслідком закономірних процесів розвитку, а найчастіше буває результатом того, що вчасно не були помічені нові потреби, інтереси, умови та фактори суспільної життєдіяльності¹⁷. Для цього вкрай необхідно, щоб держава постійно і об'єктивно вивчала, аналізувала і оцінювала розвиток громадських, колективних і індивідуальних потреб, інтересів і цілей, знаходила кошти, ресурси та раціональні форми їх здійснення.

Слід обов'язково зазначити, що певний ефект, очікування від удосконалення правового регулювання, в тому числі, з урахуванням «правового конструктиву», можливий лише із розглядом відповідних критеріїв, на підставі яких можна було б «вимірювати» об'єктивізацію «правового конструктиву» і висловлювати з приводу нього достовірні та обґрунтовані судження. Це тим більш необхідно, оскільки в суспільстві досить поширеними є суб'єктивістські, інколи «смакові» або корисливі підходи до державно-правових явищ.

На нашу думку, враховуватися повинні, в першу чергу, критерії загальної соціальної ефективності. Такі критерії, з одного боку, об'єктивно пов'язані з потребами, інтересами та цілями суспільного розвитку (як загальнонаціонального, так і регіонального), а з іншого – дають можливість бачити (і вимірювати) задоволення (здійснення, реалізацію) назрілих потреб, інтересів і цілей кожного члена суспільства. Саме «конструктивне право», якщо воно є таким, буде свідчити про забезпечення динамічного і гармонійного розвитку.

Отже, підсумовуючи певні роздуми із зазначеного предмету, хочемо визначити необхідні, проте, не абсолютні критерії більшого або меншого коефіцієнта корисної дії «конструктивного» демократичного права в суспільстві: підвищення

ролі Конституції як документа безпосередньої, прямої дії, об'єктивної бази діючого законодавства, системоутворюючого фактора українського правового простору; встановлення цілей соціального розвитку, прийняття конкретних заходів по їх досягненню засобами розробки й прийняття обґрунтованих концептуальних підходів до розвитку економіки України; зміцнення закону, удосконалення методології і техніки законотворчості, методики і технології прийняття нормативно-правових актів, забезпечення ясності доступності і розуміння нормативно-правового матеріалу, удосконалення окремих дефініцій, терміно-понять, правових конструкцій; формування режиму законності з відповідними організаційними, інформаційними, моральними, соціально-психологічними і іншими механізмами, що її утворюють, гарантують, захищають і впроваджують в усі сфери життєдіяльності людини; закріплення та забезпечення реальної рівності різних форм власності; підвищення ефективності судової системи, зміцнення та удосконалення системи правоохоронних органів, пов'язаних із застосуванням примусу для поновлення порушеного права; правове визначення кола суб'єктів ринкових відносин і їх повноважень в процесі виникнення, зміни чи припинення різних правовідносин; взаємодія міжнародного і національного законодавств правових систем сучасності, уніфікація правових стандартів, удосконалення модельних актів; розвиток правової свідомості, правової обізнаності, правової культури, загальної культури, щодо зменшення проявів правового нігілізму та морального нігілізму, інших деформацій правової свідомості; удосконалення інститутів юридичної відповідальності; розвиток особистості і громадянського суспільства в цілому, удосконалення гендерних відносин, впровадження гендерних евростандартів в політику держави.

В такий спосіб, не наполягаючи на абсолютній беззаперечності висловлених роздумів та позицій, хочемо зазначити, що дослідження категорії «демократичне право» повинно відбуватися тільки з урахуванням різних підходів та напрямів розгляду (від історичного розвитку до дієвості правових норм в сучасних умовах). Відтак не узурупуючи інших різних роздумів і позицій із зазначеного предмета, хочемо наголосити, що один із ракурсів розуміння природи, сутності, змісту демократичного розвитку права сьогодні є його «конструктивне» навантаження, здатність до конструктивної дії з метою захисту права, свобод і законних інтересів особи.

1. *Ильин А.В., Морозова С.А.* Из истории права: Учеб. пособ. – СПб., 1996. – С. 43.
2. *Черниловский З.М.* Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. – М., 1996. – С. 9.
3. *Ильин А.В., Морозова С.А.* Из истории права: Учеб. пособ. – СПб., 1996. – С. 86.
4. *Онiщенко Н.М., Тарахонич Т.Л., Пархоменко Н.М., Макаренко Л.О.* Институт юридичної відповідальності у демократичних правових системах. – К., 2009. – С. 167.
5. *Бостан Л.М.* Притягнення оратора до суду // *Історія держави і права зарубіжних країн*: Навч. посіб. – К., 2004. – С. 129.
6. *Сикофантi* в Афінах в період розквіту демократії багато чисельний клас професійних наклепників // *Ілюстрований енциклопедичний словник Ф.А. Брокгауза і І.А. Ефрона*. – М., 2009. – С. 224.
7. *Логографи і перекладі з грецької мови означає той, що пише промови.*
8. *Тімуш І.С.* Інтегральний погляд на право. – К., 2009. – С. 178.
9. *Козловський А.А.* Гносеологічні принципи права // *Проблеми філософії права*. – 2005. – Т. III. – № 1-2. – С. 32-44.
10. *Максимов С.И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Х., 2002. – С. 195-196.
11. *Дія права: інтегративний аспект / Під ред. Н.М. Онiщенко*. – К., 2010. – С. 177.
12. *Кистяковский Б.А.* В защиту права (интеллигенция и правосознание) // *Вехи. Интеллигенция в России: Сб. статей (1909-1910 гг.)*. – М., 1991. – С. 110.
13. *Теория права и государства*. – Х.:

Одиссей, 2006. – С. 389. **14.** *Латинская юридическая фразеология.* – М., 1979. – С. 263. **15.** *Сорокин В.Д.* Правовое регулирование: предмет, метод, процесс (макроуровень). – СПб., 2003. – С. 51 та ін. **16.** *Мелехин А.В.* Теория государства и права. – М., 2007. – С. 547. **17.** *Атаманчук Г.В.* Теория государственного управления. – М., 2010. – С. 445-446.